

Звичайно з приводу запропонованої схеми можуть виникнути заперечення. Але, враховуючи вказані на початку статті помилки, а також попередні спроби реконструкції головних уборів, ми, на наш погляд, відтворили форму убору з мінімальною кількістю гіпотетичних допусків, і тому дискусійним може бути тільки характер розміщення золотих деталей в межах, уже визначених.

Л. С. КЛОЧКО

Реконструкция скифских головных женских уборов (по материалам Красноперекопских курганов)

Резюме

Целый ряд женских погребений в скифских курганах IV—III вв. до н. э. содержит комплексы украшений головных уборов. Среди них особенно выделяются золотые штампованные ленты и бляшки, которые в определенном порядке крепились на уборе типа калаф. Этот порядок воспроизведен на основе анализа золотых фрагментов убора с точки зрения их назначения, фиксации деталей в погребении, а также благодаря изображениям головных уборов в памятниках искусства Северного Причерноморья. Все это является основными посылками для реконструкции формы головных уборов скифянок. Автор, учитывая опыт других исследователей, а также ошибки в предыдущих реконструкциях, делает попытку воссоздать женский головной убор на материалах Красноперекопских курганов Херсонской области.

О. П. МОЦЯ

Питання етнічного складу населення давнього Києва (за матеріалами некрополів)

Поховання давньоруського населення на території Києва і його околиць неодноразово привертала увагу дослідників у дореволюційний та радянський час. Найповніше матеріали київських некрополів IX—XIII ст. використали в своїх працях Л. А. Голубева, М. К. Каргер, П. П. Толочко, С. Р. Кілієвич¹. Але цікавий матеріал цієї категорії археологічних пам'яток часу Давньої Русі є базою для того, щоб порушити знову ряд питань, які вимагають додаткових досліджень. Цьому сприяють і нові праці різних авторів з давньоруської проблематики, що вийшли в останні роки.

На нашу думку, ще недостатньо використані матеріали некрополів для з'ясування етнічного складу населення Києва — «матері городів руських». Б. О. Рыбаков, аналізуючи дані давньоруських літописів та інші писемні джерела, прийшов до висновку, що в IX—XIII ст. у Києві та його околиці збиралася різноплемінна людність: «І полонені ляхи, і поселені князями словени, чудь і кривичі, й найняті варяги, і торки («свої погані») і датчани, й ірландські монахи, і арабські купці, і угорські вершники»². Отже, до Києва, як одного з найважливіших політичних і економічних центрів ранньосередньовічної Європи, стікалося населення з різних земель Русі і багатьох інших країн.

Спробуємо знайти підтвердження цьому в матеріалах поховань. Але тут виникають певні труднощі. По-перше, велика кількість речей іноземного походження завозилась купцями на Русь і, в першу чергу,

¹ Голубева Л. А. Киевский некрополь.— МИА, № 11. М.—Л., 1949; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1. М.—Л., 1959; Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. К., 1970; Кілієвич С. Р. Киевский детинец IX—первой половины XIII вв.— Автореф. канд. дис. К., 1976.

² Рыбаков Б. А. Поляне и северяне.— СЭ, вып. 6-7. М., 1947, с. 97.

до Києва з різних країн³. Частина цих речей потрапила і в поховання жителів міста. Тому при аналізі поховального інвентаря часто спостерігається, що вироби з якоїсь однієї країни покладені у могилу людини з іншої частини світу. По-друге, якщо взяти увесь контингент вихідців з різних куточків Східної Європи, то це здебільшого представники чоловічої статі, необхідні як збройна сила для захисту молодої держави і для закріплення на київському столі того чи іншого князя. З етнографічної точки зору, чоловічий костюм, як правило, більш інтернаціональний і менш виразний, ніж жіночий. В зв'язку з цим досить важко встановити племінну належність похованих. Крім того, значна частина речей, з якими воїни вирушали з дому, напевно, поступово ставала непридатною для користування і замінялася місцевими.

Таким чином, поховальний інвентар київських некрополів не дає достатнього уявлення про етнічну належність окремих поховань і користуватись ним для визначення етносу треба дуже обережно. У зв'язуванні цього питання вирішальну роль відіграють дані про обряд поховання, орієнтацію покійника, влаштування могили і деякі деталі супровідного інвентаря. Але і тут не завжди є необхідні відомості, що, зокрема, стосуються наявності в тому чи іншому випадку курганного насипу або просто ґрунтової могили. Це пов'язано з інтенсивними будівельними роботами, які наступні покоління киян проводили на більшій частині некрополів. Погана фіксація багатьох поховань, особливо в дореволюційні часи, також не дає змоги скласти повне уявлення про деякі особливості окремих цікавих могил.

У зв'язку з цим чи не найважливіше значення має зафіксована в більшості випадків орієнтація небіжчика (мова йде про поховання за обрядом інгумації). Оскільки для слов'ян кінця I — початку II тисячоліть н. е. типовим є західне орієнтування померлих⁴, ми можемо поділити всі тілопокладення київських могильників на дві групи — слов'янські і неслов'янські. Спробуємо серед похованих другої групи виділити представників того чи іншого етносу. Звичайно, при визначенні етнічної належності за такими неповними даними можуть бути й неточності, але вона простежується більш-менш задовільно в сукупності з деякими специфічними деталями окремих поховань.

Питання етнічного складу мешканців Києва давньоруського часу вимагає уточнення нижньої хронологічної межі некрополів. Як показали роботи останніх років, на території міста населення жило безперервно протягом всієї другої половини I тисячоліття н. е. В різних місцях були знайдені фібули, браслети, монети, кераміка цього часу. Крім того, виявлені житла, які датуються VII—VIII ст.⁵ Імовірна дата спорудження найдавнішого городища на Старокиївській горі — VI—VII ст.⁶ В зв'язку з цими даними викликає сумнів датування поховань на території стародавнього Києва тільки IX—X ст. і пізнішим часом.

У даній статті використано в основному матеріали з київських поховань, систематизовані М. К. Каргером в монографії «Древний Киев» (нумерацію подано за цією книгою). Всі поховання київських некрополів діляться на дві групи — тілоспалення і тілопокладення.

³ Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. О внешней торговле Древней Руси.— История СССР, 1967, № 3; Толочко П. П. Про торговельні зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією у VIII—X ст.— В сб.: Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976.

⁴ Це вже відзначалось першими вченими-славістами. Див.: Нидерле Л. Славянские древности. М., 1956, с. 220.

⁵ Докладно про знахідки VI—VIII ст. див.: Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва, с. 42—55.

⁶ Там же, с. 51.

За даними М. К. Каргера, останніх, язичеських, набагато більше — 114 (проти 11 тілопальних). М. К. Каргер, аналізуючи язичеські поховання за обрядом інгумації, установив, що цей обряд був типовим для населення Києва IX—X ст.⁷ Надійним підтвердженням даного висновку, в першу чергу, є монети і фібули цього часу, знайдені в деяких похованнях⁸, а також ряд інших речей з інвентаря різних груп київських некрополів. Дослідження останніх років дають змогу ще раз пересвідчитись у правильності висновків М. К. Каргера: під час робіт Київської експедиції Інституту археології АН УРСР під фундаментами одного з будинків було виявлено кілька тілопокладень, які датуються X ст.⁹ Щодо тілоспалень IX—X ст., то П. М. Третьяков цілком слушно пов'язав їх появу з представниками північних східнослов'янських племен, які були переселені в південні райони в часи формування Давньоруської держави¹⁰.

Але при більш детальному розгляді поховань за обрядом кремації виявляється, що їх також можна поділити на дві групи: 1) тілоспалення із залишками кремації на стороні; 2) тілоспалення із залишками кремації на місці поховання небіжчика. Серед інвентаря останніх є матеріали, що свідчать про військову професію померлих: наконечник стріли (поховання № 121), наконечник списа (поховання на вул. Фрунзе, раніше Кирилівській, в районі садіб №№ 59—61). В першому з них (№ 121) знайдено монету імператора Льва VI (886—912 рр.), що датує це поховання і аналогічні йому в другій групі * IX—X ст.¹¹

Інша картина спостерігається при розгляді поховань першої групи (тілоспалень на стороні): в основному це залишки перепалених кісточок, складених в глиняні ліпні урни. Тільки в одному випадку (поховання № 102) відзначено, що горщик, в якому містились перепалені кістки, був виготовлений на гончарному крузі. В зв'язку з цим слід віднести цю групу ** до часу ранішого, ніж IX—X ст. Ці поховання могло залишити місцеве населення, для якого була типова подібна ліпна кераміка VII—VIII ст.¹² Переселенці з північних районів мали змогу використовувати набагато кращу кераміку, виготовлену на гончарному крузі, яка в IX—X ст. вже масово вироблялась на півдні Русі¹³.

Отже, обряд кремації у місцевого населення Києва існував у другій половині I тисячоліття н. е. до IX ст., коли його змінив обряд інгумації. Пізніші тілоспалення на місці поховання (IX—X ст.) нале-

⁷ Каргер М. К. Указ. соч., с. 228.

⁸ Там же, с. 220—227.

⁹ Толочко П. П., Боровський Я. Є. Язичьке капище в «городі» Володимира. — В сб.: Археологія Києва. Дослідження і матеріали. К., 1979, с. 7—9.

¹⁰ Третьяков П. Н. Северные восточнославянские племена. — МИА, № 6. М.—Л., 1941, с. 37.

* Поховання № 97—99; 119—121. Вони виявлені в різних частинах Києва: № 98, 99, 121 — в районі Десятинної церкви; № 120 — в садібі Софійського собору; № 97 — в колишній садібі Кривцова (вул. Героїв революції, № 23). Крім вказаних, до цієї групи входять поховання в колишній садібі Петровського (р-н Десятинної церкви); по вул. Фрунзе № 59—61. (Див.: Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, с. 56).

¹¹ М. К. Каргер всі поховання за обрядом тілоспалення відносив до IX—X ст. (Див.: Каргер М. К. Указ. соч., с. 165).

** Поховання першої групи теж було виявлено в різних частинах міста. Так, пох. № 95 і 96 — в садібі Михайлівського монастиря, № 100 і 101 — в районі Десятинної церкви, пох. № 102 — в колишній садібі купця Марра по вул. Фрунзе. Безсумнівно, що тілоспалень в урнах на території Києва було знайдено більше, але внаслідок невиразності їх залишків вони в багатьох випадках знищені при земляних роботах.

¹² Шовкопляс А. М. Керамические комплексы с г. Киселевки в Киеве. — КСИА АН УССР, вып. 7. К., 1957, с. 101.

¹³ Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975, с. 349.

жать представникам північних східнослов'янських племен, які переселились на південь.

Тілопокладення IX—X ст., у великій кількості знайдені в різних місцях Києва, належать майже виключно представникам соціальних груп місцевого населення. Небіжчики були покладені в могильні ями головою на захід, зверху над ними насипались кургани. Цей обряд, як встановлено в багатьох пунктах Середнього Подніпров'я, є типовим для полян¹⁴.

Східнослов'янськими є ще дві групи могил, виявлених у Києві. Поховання однієї з них (№№ 7 і 37) відрізняються від основної маси лише тим, що померлих прикривали березовою корою. Цей звичай часто простежується в похованнях північних східнослов'янських племен¹⁵. Правда, на півночі в IX—X ст. ще панував обряд кремації, а ці особи поховані за обрядом інгумації. Очевидно, їх слід вважати представниками другого покоління північних переселенців, які вже прийняли поховальний ритуал своїх південних родичів, але ще зберегли традицію використання берести.

Ще одну групу поховань становлять тілопокладення на давньому горизонті головами на захід під невеликими курганами¹⁶. Цей обряд типовий для західних сусідів полян — древлян¹⁷. Його могли залишити представники останніх, що, мабуть, служили в дружині київського князя, а також та частина древлян, яку княгиня Ольга після розгрому Іскоростеня в 946 р. «работь предасть мужемъ своим»¹⁸.

Крім переважної більшості слов'янських поховань, у складі київських некрополів є ряд могил, що відрізняються від описаних. Це і є поховання представників тих неслов'янських етнічних груп, які тією чи іншою мірою брали участь в утворенні Давньоруської держави. Так, ще в дореволюційний час між вул. Леніна і Свердлова (раніше Фундуклеївська і Прорізна) були виявлені «печерки», які нагадують катакомбні поховання салтівської культури¹⁹. Навіть місце для могильника на схилі до Хрещатика вибрано так, як це практикувалось салтівським населенням — тобто на схилах горбів²⁰. В «печерках» стояли горщики, наповнені попелом і спаленими кісточками — синкретизм поховального обряду слов'янської і салтівської культур.

В іншому місці, на території Піонерського парку, в одному з поховань ґрунтового могильника знайдено горщик салтівського типу²¹.

Наведені факти дають підставу припускати проникнення до Києва в кінці I тисячоліття н. е. якоїсь частини населення Лівобережжя, зв'язаного з салтівською культурою²².

Як відомо, ще до утворення Давньоруської держави слов'яни Середнього Подніпров'я мали зв'язки з Хозарським каганатом. Спо-

¹⁴ Рыбаков Б. А. Указ. соч.; Русанова И. П. Курганы полян X—XII вв.—САИ, вып. Е1-24. М., 1966.

¹⁵ Каргер М. К. Указ. соч., с. 158; Арциховский А. В. Курганы вятичей.—Труды секции РАНИОН, 1930, с. 108; Никольская Т. Н. Хронологическая классификация верхневолжских курганов.—КСИИМК, вып. 30. М., 1949.

¹⁶ Хвойка В. В. Указ. соч., с. 55.

¹⁷ Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным.—СА, 1960, № 1.

¹⁸ Повесть временных лет, ч. 1. М.—Л., 1950, с. 43.

¹⁹ Полевой П. Очерки русской истории в памятниках быта, т. 3. СПб., 1886; Каргер М. К. Указ. соч., с. 137.

²⁰ Плетнева С. А. От кочевий к городам.—МИА, № 142. М., 1967, с. 73.

²¹ Самойловский П. М. Слов'янський могильник у Києві над Дніпром.—Археологія, т. 3. К., 1950, с. 181.

²² Пам'ятки населення Лівобережної України кінця I тисячоліття н. е. стали відомі на правому березі Дніпра в останній час у ряді пунктів. (Див.: Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу.—Археологія, 21. К., 1977, с. 54—64.)

чатку поляни і деякі інші східнослов'янські племена платили данину хозарам²³, а потім, після походу Святослава в 965 р. проти хозар, останні почали переходити на службу до київських князів. На початку XII ст. у війську Святополка був навіть воєвода Козарин²⁴. Крім того, топографія стародавнього Києва знала урочище Козари, яке, очевидно, слід локалізувати в районі Подолу²⁵. В зв'язку з цим наявність згаданих поховань у київських некрополях цілком законо- мірна.

За Олега, який князував у Києві з 882 р., східнослов'янські племена почали звільнятися від сплати данини хозарам (поляни зроби- ли це першими ще раніше). Давньоруська держава набувала сили і ваги на європейській арені. Олег привів з собою з півночі дружину, до складу якої, поруч з слов'янами (словенами і кривичами) входили варяги, чудь, меря, весь²⁶. Практику набирання в свої дружини воїнів з усіх кінців Східної Європи продовжували князі й наступних поко- лінь.

Крім поховань представників північних східнослов'янських пле- мен, матеріали Києва дають можливість виділити поховальні пам'ят- ки й інших північних етнічних груп.

Не одне покоління вчених займалось визначенням місця варягів в історії нашої країни. Тільки в радянський час історики-марксист-и, виходячи з матеріалістичного світогляду, перенесли центр досліджен- ня на економічні й соціальні процеси і довели, що Давньоруська дер- жава виникла в результаті розкладу первіснообщинного ладу, роз- витку продуктивних сил і формування основних класів феодального суспільства²⁷. Тим самим було підірвано концепцію про варягів як творців держави у східних слов'ян. Праці останніх років показали, що норманський елемент, порівняно з іншими етнічними групами в князівських дружинах, відігравав взагалі другорядну роль²⁸.

В археологічному відношенні виявлення пам'яток скандинавів є складним тому, що вони, оселившись в чужих землях, пристосовува- лись до звичаїв місцевих жителів²⁹. Виділити варязькі поховання се- ред слов'янських допомагають антропологічні дослідження. Прикладом може бути виявлене на Юрковиці³⁰ чоловіче поховання № 5, де кістяк лежав в труні головою на захід. З бідного інвентаря тільки ніж з горбатою спинкою, типовий для скандинавів³¹, міг вказувати на неслов'янське походження покійного. Але, звичайно, одного цього пред- мета недостатньо для надійного визначення етнічної належності. Ва- гомі аргументи дали антропологічні висновки про те, що померлий є представником нордичного типу*.

На жаль, при розкопках більшості поховань київських некрополів антропологічні визначення не проводились і цей матеріал назавжди втрачений для науки.

Імовірно, скандинавськими є парне поховання № 111, в якому поряд з чоловічим кістяком, що лежав на правому боці, виявлено

²³ Повесть временных лет, ч. 1, с. 16.

²⁴ Там же, с. 186.

²⁵ Толочко П. П. Про торговельні зв'язки Києва..., с. 6.

²⁶ Повесть временных лет, ч. 1, с. 20.

²⁷ Шушарин В. П. Современная буржуазная историография Древней Руси. М., 1964, с. 235.

²⁸ Пашуго В. Т. Общественно-политический строй Древнерусского государства.— В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965, с. 109.

²⁹ Стриннгольм А. М. Походы викингов, государственное устройство, права и обычаи древних скандинавов. М., 1861, с. 288—289.

³⁰ Максимов Е. В. Раскопки на Юрковице в 1965 г.— НА ІА АН УРСР, 1965/ІЖ.

³¹ Арциховский А. В. Указ. соч., с. 95.

* Визначення антрополога Дяденко В. Д.

скелет жінки в сидячій позі³², та жіночі поховання №№ 124 і 125, де були знайдені комплекти черепхоподібних фібул. Останні являли собою обов'язковий елемент у костюмі норманської жінки IX—X ст.³³

У складі київських некрополів є ряд поховань з «не слов'янською» (тобто не західною) орієнтацією. Ще Л. Нідерле відзначав, що поховання небіжчиків у північному напрямку вказує на фінський характер могил³⁴. Північно-південну орієнтацію померлих на території південних областей Давньої Русі пов'язували з фінськими переселенцями і радянські дослідники³⁵. Останнім часом встановлено, що в похованнях фінно-угрів іноді простежується і західно-східна орієнтація³⁶.

Писемні джерела також свідчать про перебування фінно-угрів у Києві в складі дружин руських князів.

З другого боку, у східних слов'ян на півдні Давньоруської держави існували досить тісні зв'язки з кочівниками — спочатку печенігами і торками, а потім з половцями. Перші групи кочового населення, які з'явилися в південноруських степах у 889 р.³⁷, швидко ввійшли в контакти з руськими князями. Вже 944 р. вони брали участь в поході Ігоря на Візантію, а через деякий час кочові контингенти зовсім заміняють норманнів на півдні Русі³⁸. Якась частина кочівників осіла серед слов'янського населення ще в перші століття існування Давньоруської держави. Про це говорить і згаданий в літопису датований 968 р. епізод, коли один отрок зумів обдурити кочову рать, що стояла біля стін Києва, розмовляючи з ворогами по-печенізьки «...бъ бо умъя Печенежски, и мняхуть и своего»³⁹. В могилах кочівників також зафіксована орієнтація покійників на всі сторони світу⁴⁰.

Тому в групі поховань з «неслов'янською» орієнтацією необхідно було уважно розглянути інвентар окремих могил і використати його для визначення етнічної належності того чи іншого індивідуума. Проаналізувавши всі знахідки в могилах цієї групи, ми виділили поховання як фінно-угрів, так і кочівників.

До фінно-угорських належать поховання №№ 105, 87 і 9*. Наявність у першому з них меча та відсутність традиційних для кочівників шаблі і кісток коня чи кінської збруї дає змогу віднести цього воїна до представників фінно-угрів. Північна орієнтація може вказувати на його зв'язок з мурою, поховання якої завжди мають таку орієнтацію⁴¹. До речі, початок циклу билин про Іллю Муромця Б. О. Рыбаков датує 990-ми роками⁴². Слов'яни, що на межі I і II тисячоліть н. е. значною мірою колонізували Поволжя⁴³, мали дуже тісні зв'язки

³² Парні поховання, в яких один з померлих був у сидячій позі, відомі на некрополі Бірки. (Див.: *Arbman H. Birka, sveriges äldsta handelsstad. Stockholm. 1939, s. 77.*)

³³ *Шаскольский И. П. Норманская теория в современной буржуазной науке.*— М.—Л., 1965, с. 120—121.

³⁴ *Нидерле Л.* Указ. соч., с. 220.

³⁵ *Седов В. В.* Следы восточнобалтийского погребального обряда в курганах Древней Руси.— СА, 1961, № 2, с. 103.

³⁶ *Тухтина Н. В.* Этнические особенности веси IX—XII вв.— Автореф. канд. дис. М., 1976.

³⁷ *Плетнева С. А.* Хазары. М., 1976, с. 79.

³⁸ *Повесть временных лет*, ч. I, с. 33; *Пашуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968, с. 25.

³⁹ *Повесть временных лет*, ч. I, с. 47.

⁴⁰ *Русанова И. П.* Курганы полян X—XII ст., с. 10.

* Поховання № 105 відкриті в колишній садибі Кривцова, а № 9 і 87 — у районі Десятинної церкви.

⁴¹ *Алихова А. Е.* Мордва и мурома.— КСИИМК, вып. 30, М., 1949, с. 29.

⁴² *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. М., 1963, с. 75.

⁴³ *Смирнов А. П.* Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья.— МИА, № 28. М., 1952.

з муромським населенням, представники якого в цей час вже перебували на півдні Русі, зокрема в Києві.

Характеризуючи поховання № 87, де в ногах померлого було знайдено дерев'яну скриньку, М. К. Каргер наводить аналогію поховання кочівника, розкопаного Е. А. Зноско-Боровським в с. Берестяги на Канівщині⁴⁴. Аналогія, на наш погляд, невдала. Поховання в с. Берестяги було описане А. А. Спициним за чутками. В ньому могила мала вигляд ями з двома східцями, що йшли по всьому периметру. На її дні лежали чоловічий та кінський кістяки, а на східцях розміщувався поховальний інвентар, серед якого і була дерев'яна скринька та ще один кістяк коня⁴⁵. Іншими дослідниками таких поховань в Пороссі не було виявлено⁴⁶.

В інвентарі могил не тільки Поросся, але й інших районів, де вивчались курганні старожитності кочівників, не було жодних скриньок⁴⁷. А на півночі Русі, біля Білоозера, в одному ґрунтовому похованні весі⁴⁸ в ногах померлого знайдено скриньку, аналогічну виявленій у похованні № 87 в Києві, яке, крім того, орієнтоване на південь. Тому думка про належність його представникові весі має підстави.

Поховання № 9, про яке відомо тільки з короткої інформації в дореволюційній київській пресі, слід також віднести до фінно-угорських. В ньому виявлено намисто з дрібних скляних намистин, між якими були нанизані черепашки. Прикраси такого роду, де скляні намистини чергуються з черепашками каурі, досить часто трапляються в похованнях латгалів⁴⁹. В той же час черепашки каурі мали значне поширення у всіх фінно-угорських народів⁵⁰. У слов'ян і кочівників вони як прикраси не набули популярності. В похованні не знайдено інших речей. Можна впевнено говорити, що воно належить жінці. Північно-східна орієнтація дає можливість віднести це поховання до фінно-угорських, а не балтських, в яких для жінок є типовою західна орієнтація⁵¹.

Серед поховань з «неслов'янською» орієнтацією три (№№ 106, 113, 118) належать кочівникам*. У похованні № 106 поряд з чоловічим кістяком було виявлено кістяк коня. Крім цього атрибуту, зафіксованого в значній кількості могил кочівників, тут знайдено стрілу й амфору — речі, які теж трапляються в кочівницьких пам'ятках⁵². Наявність в похованні № 113 кінської зброї (вудила й стремена) і виявлення в одному кургані (поховання № 118) кількох померлих також має аналогії в курганах кочового населення⁵³. Умовно до цієї етнічної групи можна віднести і два жіночих поховання (№ 83 і 123), виявлені в районі Десятинної церкви. Інвентар могил нічим не відрізняється від

⁴⁴ Каргер М. К. Указ. соч., с. 161.

⁴⁵ Спицын А. А. Курганы киевских торков и берендеев.— ЗРАО, т. 11, вып. 1-2 (новая серия). СПб., 1891, с. 159—160.

⁴⁶ Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков.— САИ, вып. Е1-19. М., 1973.

⁴⁷ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966.

⁴⁸ Ошибкина С. В. Могильник Пески в Вологодской области.— КСИА АН СССР, вып. 129. М., 1972.

⁴⁹ Мугуревич Э. С. Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв. Рига, 1965, с. 58.

⁵⁰ Седов В. В. Этнический состав населения северо-западных земель великого Новгорода (IX—XIV вв.).— СА, т. 18. М., 1953, с. 196.

⁵¹ Шноре Э. Д., Зейд Т. Я. Нукшинский могильник.— МИА Латвийской ССР, т. 1. Рига, 1957.

* Поховання № 106 виявлене в колишній садибі Кривцова, № 113 в районі Десятинної церкви, а курган № 118 — на Верхній Юрковиці в колишній садибі Лур'є і Левіна.

⁵² Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч.; Плетнева С. А. Древности...; Археология Украинської РСР, т. 3, с. 427.

⁵³ Там же.

слов'янських, і тільки південна орієнтація вказує на їх неслов'янський етнос.

Крім усіх розглянутих поховань, ще в дореволюційний час І. А. Хойновський відкрив по вул. Героїв Революції (раніше Трьохсвятительська), в колишній садибі Кривцова понад 50 поховань, значна частина яких за обрядом належала до язичеських⁵⁴. Описані вище поховання №№ 97, 105 і 106 також розкопані в цьому районі. Серед інших могил, поряд з тими, що мали західну орієнтацію, виявлені й кістяки, орієнтовані головами на схід. На території північних областей Давньої Русі в багатьох могильниках відома аналогічна картина. В. В. Седов справедливо пов'язує ці поховання з слов'янізованими балтами⁵⁵, для яких було типовим ховати жінок головами на захід, а чоловіків — на схід. Але поховання в садибі Кривцова, на нашу думку, не можна зв'язувати з балтами. В літописах немає згадок про переселення на південь Русі значних груп балтського населення; що до західної орієнтації більшості померлих, то, як уже згадувалось, в Прибалтиці головами на захід ховали жінок; серед досить бідного поховального інвентаря не було жодних слідів балтської належності померлих. А на території наших західних сусідів — поляків, для яких типова також західна орієнтація померлих⁵⁶, в цілому ряді некрополів Х—ХІІІ ст. відомі поховання зі східною орієнтацією. Останні розташовані або на одному некрополі з похованнями, орієнтованими на захід, або утворюють окремі могильники⁵⁷. З літопису відомо про використання київськими князями польських дружин у 1018 і 1069 рр.⁵⁸ Загнблі воїни і ті, хто, імовірно, залишався в Києві, могли бути поховані на цьому «польському кладовищі»*.

Розглянуті факти, на нашу думку, вказують на ті різноетнічні групи населення Києва, які в цілому відіграли позитивну роль у середньовічній історії нашої країни⁵⁹. Той факт, що ці поховання виявлені в основному серед великої кількості східнослов'янських могил київських некрополів, свідчить про поступову асиміляцію переселенців. У Києві не було знайдено лише поховань представників чуді, яким теж належить певне місце в давньоруській історії⁶⁰. Але для естонських племен в І і на початку ІІ тисячоліття н. е. характерними є плоскі наземні кам'яні могильні споруди⁶¹, що, можливо, були знищені в пізніші часи.

Після 988 р., коли на Русі було введено християнство, церква почала боротьбу з язичеськими звичаями в поховальному обряді. До часу останнього десятиріччя Х і початку ХІ ст. відносяться, очевидно, могильники на Юрковиці і на території Піонерського парку, де була зафіксована відсутність курганных насипів, а в деяких могилах ще траплявся поховальний інвентар⁶². Пізніше в масових похованнях і

⁵⁴ Хойновский И. А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 г. К., 1893.

⁵⁵ Седов В. В. Следы восточнобалтийского погребального обряда..., с. 108.

⁵⁶ Кухаренко Ю. В. Археология Польши. М., 1974, с. 130.

⁵⁷ Гуревич Ф. Д. О восточной ориентировке славянских погребений.— КСИА АН СССР, вып. 125. М., 1971, с. 18—19.

⁵⁸ Повесть временных лет, ч. 1, с. 97, 115—116.

* Питання про «польське кладовище» в Києві є не більш як гіпотезою. З одного боку, ми маємо дуже скупе повідомлення про ці поховання, а з другого, — інтенсивна забудова в ХІ ст. князівської частини міста, де вони знайдені, не дає змоги впевнено говорити про виділення для поляків у центрі Києва окремого некрополя.

⁵⁹ Пашуто В. Т. Место Древней Руси в истории Европы. Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе. М., 1972, с. 192.

⁶⁰ Пашуто В. Т. Общественно-политический строй Древней Руси, с. 106.

⁶¹ Моора Х. А. Некоторые вопросы этногенеза эстонского народа в свете археологических данных.— СА, т. 21. М.—Л., 1954, с. 111.

⁶² Максимов Е. В. Отчет... 1965 г.; Самойловский И. М. Слов'янський могильник в Києві над Дніпром.— Археологія, т. 3. К., 1950.

ці пережитки язичества відмирають. Християнський обряд знищував всі відмінності поховань і використовувався його для розв'язання етнічних питань немає ніякої рації.

А. П. МОЦЯ

**Вопросы этнического состава
населения древнего Киева
(по материалам некрополей)**

Резюме

Материали погребений конца I — начала II тысячелетий н. э. на территории Киева дают возможность уточнить ряд вопросов средневековой истории города, в частности вопросы этнического состава населения. По мнению автора, обряд трупосожжения на стороне был присущ местному населению Киева во второй половине I тысячелетия н. э. до IX в., а трупосожжения IX—X вв. на месте погребения умершего оставлены переселенцами с северных восточнославянских земель. Большинство погребений по обряду ингумации языческого периода принадлежит местному киевскому населению. Но ориентация умерших, особенности погребального обряда и инвентарь дают возможность выделить могилы разных этнических групп жителей древнего Киева. Наличие погребений кочевников, скандинавов, финно-угров и др. подтверждает высказывания ряда исследователей о разнородном составе населения города.

С. О. БЕЛЯЄВА

**Про основні принципи
датування південноруських пам'яток
другої половини XIII—XIV ст.**

Серед багатьох складних і майже нерозв'язаних питань археології пам'яток XIII—XIV ст. чільне місце належить хронології. Розробка її має не тільки практичне, але й велике теоретичне значення для загально-історичного розуміння періоду, уявлення про його зв'язки з попереднім розвитком Давньоруської держави та наступним етапом в історії Південноруських земель.

У вітчизняній історіографії утвердилась думка про те, що монголо-татарська навала 1237—1240 рр. була певним рубежем у поступальному розвитку Давньої Русі, перешкодою для зростання її продуктивних сил. Тому в історичній літературі поширились такі терміни, як домонгольський та післямонгольський періоди. Зміст останнього фактично й розкриває ті негативні наслідки в історії Русі, в тому числі південної її частини, причиною яких був тягар монголо-татарського ярма. Це руйнування міст і сіл, загибель багатьох тисяч людей, втеча значної маси населення в більш безпечні райони, підкорення ворогами великої території, постійне виснаження її багатств тощо. Але ніякого післямонгольського періоду в матеріальній культурі Південної Русі, тобто дожорінного впливу на неї з боку загарбників не було і не могло бути. Доказом цього є самий характер матеріальної культури, який вже більш-менш відомий за матеріалами археологічних пам'яток. Крім того, як свідчать ґрунтовні дослідження радянських вчених — істориків та археологів, монголо-татари не могли відчутно вплинути на культуру Русі. Їх спосіб виробництва був протилежний економіці останньої, а розвиток феодалізму під час підкорення ними Русі досяг тільки першого етапу, більш раннього, ніж у Давньоруській державі. «Але при доволучасному завойованні, вказував Ф. Енгельс, менш культурний завойовник змушений у величезній більшості випадків пристосовуватися до більш високого «господарського становища «завойованої країни в тому